

הבארוֹן, הפקידות והמושבות הראשונות בארץ-ישראל — הערכה מחדש

דן גלעדי

'לבי מר יהמה בזכרי את האנשים ההם, רובם משכילים ואנשי לב, שבאו לארץ-ישראל במיטב ימיהם לשם אידיאל נשגב וחלמו עתידות טובים, חירות וכבוד, עבודה תמה וקדושה, תחיית האומה — ומה הם עתה? 20 שנה חנכה אותם האפוטרופוסות על-פי דרכה, וחינוכה עשה פרי: האידיאליסטים אנשי חרות היו לקטני-נפש ורכי-לב, החרדים כל אחד רק לפרוטתו הדלה. אבד מהם כל רצון וכל גטייה לפעולה גדולה, כללית, בהשתתפות הכוחות. הייאוש המר מציץ מבין עיניהם והפחד מפני האדון רשום בכל תווי פניהם. איך נהיה כדבר הזה? הרי אנו יודעים כי בלב שלם רצה הנדיב בטובת היישוב בכלל. ומדוע יצא בפועל ההיפך ממחשבתו הטובה?' (אחד-העם, היישוב ואפוטרופוסיו, תרס"ב).

ואת הגואל והמושיע הזה, עלינו לחשוב כגואל ומושיע לכל ישראל, כי המושיע הזה לא רק שלוש מושבות הקים בישראל, לא רק מספר משפחות הציל ממחסור ורעב, לא רק בילבל שפת המקטרגים נגד ישוב ארץ-ישראל, לא רק סתם פיות צוררינו כי היהודים יתנו את אחיהם למות ברעב, לא רק אלה עשה לנו, כי אם הוא המייסד כיום אבן-הפינה לתחיית הגוי כלו, וכל אשר ייעשה אך בעצתו ייעשה, כי לולא קם לעזרה, כי אז אבדו אנשי המושבות, ועתה יש תקווה כי יתיה רוחנו ותאמצנו ידינו לעשות' (פרץ סמולנסקין, 'השחר' תרמ"ג, חוברת יא).

התנאים בארץ-ישראל לפני התערבות הבארוֹן

דבריהם של אחד-העם מזה ושל פרץ סמולנסקין מזה מציגים גישות מנוגדות להערכת מפעלו של הבארוֹן רוטשילד בארץ-ישראל. דברי ההערכה הראשונים נכתבו בידי אחד-העם בראשית המאה העשרים, אחרי ש'הנדיב הידוע' כבר הסיר מעליו את האחריות למושבות והעבירה לרשות חברת יק"א. דברי ההערכה האחרונים נכתבו בידי סמולנסקין סמוך מאוד לראשית בואו של הבארוֹן רוטשילד להצלתן של המושבות הראשונות, שהוקמו בשנת 1882. מבין שתי הגישות המנוגדות הללו קבעה גישתו השלילית של אחד-העם את התדמית המקובלת של 'מושבות הבארוֹן' ושל תקופת העלייה הראשונה כולה. ביקורתו הנוקבת של אחד-העם התקבלה על-ידי בני דורו גם בשל התשפעה הרבה שנודעה למאמריו וגם בשל העובדה שתנועת העבודה הארצישראלית, מראשית צעדיה, אימצה

לעצמה את השקפתו בעניין זה; בין השאר בשל מאבקה בציבור האיכרים במושבות על הרקע של שאלת 'כיבוש העבודה'. כך אירע כי 'מושבות הבארון' זכו לביקורת נוקבת ושלילית מצד ציונים 'רוחניים', 'מעשיים' ו'מדיניים' גם יחד.¹

כדי שנוכל להעריך את מפעלו ההתיישבותי של הבארון בצורה שקולה ולקבוע את מקומו ואת חלקו בתהליך הקמתה של התשתית הכלכלית של היישוב היהודי החדש בארץ-ישראל בסוף המאה הי"ט, חשוב לעמוד תחילה על התנאים האובייקטיביים ששררו בחלק זה של האימפריה העות'מאנית בשני העשורים האחרונים של המאה הי"ט. אין כל הצדקה לניסיון שמגמתו להשוות את ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל תחת השלטון הטורקי, למפעלים התיישבותיים אחרים, שיצאו אל הפועל בחבלי עולם שונים ובתקופות אחרות. יש לזכור כי למן הרגע שבו החל גל העלייה היהודית לארץ-ישראל בתחילתה של העלייה הראשונה ממזרח-אירופה בשנת 1882 — הוציאה הממשלה בקושטא צו שאסר על עלייתם של יהודים, וכן צווים רבים אחרים שאסרו למעשה על רכישת קרקעות ובניין בתים על-ידי יהודים. כלומר, המפעל ההתיישבותי בארץ-ישראל כולו היה מתחילתו מפעל בלתי-חוקי בהיותו מנוגד להוראות המפורשות של השלטונות, והוא היה צריך להתגבר על מכשולים בלתי פוסקים שהפריעו למתיישבים על כל צעד ושעל. כל הישג, ולו גם הקטן ביותר, תבע מאמצים עצומים אשר בגסיבות הקיימות או, הניבו בהכרח פירות דלים. חלק ניכר מן המקורות הכספיים שעמדו לרשות המתיישבים בוובו כתוצאה מתנאים אלו וכתוצאה מההכרח לחפש — ולמצוא — פרצות כלשהן בחומות האיסורים והגזירות של השלטון המרכזי בקושטא ושל עושי דברו בפלשתינה.

דוגמה מובהקת, העשויה לשפוך אור על המצב שבו התחולל מאבק בלתי-נלאה זה, אשר התנהל בין קבוצה של מתיישבים עקשנים ודבקים במטרתם לבין סמכויות שלטון עוינות, מושחתות ובלתי-יעילות, משתקפת ביוזמה של רכישת הקרקעות. אין בידינו נתונים להעריך מהו הסכום שירד לטמיון במאמצים לרכוש קרקעות להתיישבות בגלל הגזירות, שמטרתן היתה למנוע רכישת קרקעות על-ידי יהודים; בגלל הפרוצדורות הבלתי מתקבלות על הדעת, עליהן צריך היה להתגבר כדי לממש זכויות של בעלות, כאשר כבר הצליחו להתחמק מן האיסורים; ולא במקום האחרון — בגלל השחיתות וחוסר היעילות של המערכת המשפטית לדרגיה השונים. אולם אין ספק כי מדובר בסכומים גדולים, שאבדנם צמצם במידה רבה את סיכויי ההתבססות של היישובים שהוקמו, וקבע קצב התפתחות איטי מאוד. גורם מעכב ומכשיל נוסף על דרכן של המושבות היה יחסיהם של השכנים הערבים, שהתנכלויותיהם למתיישבים החדשים חייבו את האחרונים להקצות סכומי כסף ניכרים כדי להבטיח את החיים והרכוש, וזאת — באמצעות קניית חסותם של ראשי

1 אין אני מתכוון לסקור כאן את מכלול דברי הביקורת שהוטחו נגד הבארון ונגד הפקידות מצד גורמים ציוניים שונים, בכללם גם ביקורת שהתייחסה בחיוב למפעל עצמו אך מצאה שגיאות חמורות בדפוסי הפעילות החקלאית.

